

JADIDCHILIK HARAKATI VA UNING MADANIY HAYOTDAGI O`RNI

Boboyorov Shaxzod Muhiddin o`g`li

Toshimova Aziza Shamsiddin qizi

Nurota tumani 39-maktab tarix , huquq fani va ona tili, adabiyot o`qituvchilari

Navoiy davlat pedagogika inistituti tarix, qo`shimcha davlat huquqi va ona tili, adabiyot

(filologiya) fakulteti talabalari

Annotatsiya; XIX asarning ikkinchi yarmidan boshlab Turkistonda ma`rifatparvarlik harakatining vujudga kelishi; Jadidchilik harakatining boshlanishi va faoliyatining asosiy maqsad va yo`nalishlari; O`rta Osiyoda jadidchilik harakatining vujudga kelish shart-sharoitlari; Turkistonda jadidchilik harakatining yirik namoyondalari; Jadidlar harakatining milliy xususiyatlari ; Jadidlarning milliy ozodlik yo`lidagi kurashlari; XIX asarning ikkinchi yarmidan boshlab Turkistonda jadid maktablarining ochilishi va yangi darsliklarning yaratilishi ; XX asr boshlariga kelib Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg`ona shaharlarida o`nlab jadid usulidagi maktablarning ochilishi va namoyondalari; Turkiston o`lkasida teatrlarning tashkil etilishi; Jadidlarning milliy gazeta va matbuotlarga asos solishi

Kalit so`zlar; yangi usul maktablari , jadid , ma`rifat “ Nizomi jadid” usuli , milliy gazeta va matbuot, muxtoriyat , o`zbek milliy teatri, tarjimon, maorif tizimi, «usuli savtiya» – harf tovushi usuli, fanatizm va konservatizim, rus-tuzem maktablari;

“Jadid” atamasi Turkiya turklarida ilk marta Sulton Salim III hukmronligi (1739-1802) davrida paydo bo`ldi. Avstriyaga elchi qilib yuborilgan Abubakr Ratib afandi shohga yozgan bildirishnomalarida u yerda ko`rgan idora tizimini “Nizomi jadid” deb tushuntiradi. 1789 yilgi Fransuz inqilobidan keyin qurilgan yangi tizimni esa “Fransiya nizomi jadidi” deyila boshlandi. Shu yillari “Nizomi jadid” tor ma`noda askariy tizimni yevropalashtirishni, keng ma`noda ilm-fan, maorif, sanoat va qishloq xo`jaligini

zamonaviylashtirishni ko'zda tutar edi. Demak, jadid atamasi yangilik tarafdorlarini, yangilik g'oyalarini ifoda etuvchi tushuncha sifatida qo'llanilgan. XIX asrning oxirlarida dunyo tamaddunida bo'layotgan ulkan madaniy –ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, yangi munosabatlar u yoki bu tarzda sekinlik bilan bo'lsada, Turkiston o'lkalariga kirib kela boshladi. Yangilik tarafdorlarini Abdulla Avloniy so'zi bilan aytganda, “gazeta o'qig'uvchilarni” mullalar “jadidchi” nomi bilan[1] atar edilar. Jadidlar Usmonli Turkiyadagi “Ganch (yosh) turk”lar tashkilotlari tasirida “Yosh buxoroliklar”, “Yosh xivaliklar”, “Yosh turkistonliklar” degan nomlarda faoliyat olib borishgan. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Turkistonda ma'rifatparvarlik harakati vujudga keldi. Ziyolilar jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal qilish yo'llarini topishga harakat qiladi. Xuddi shunday jarayon XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi tarkibiga kirgan Qrim, Kavkazorti, Turkiston, protektoratga aylantirilgan Buxoro amirligi va Xiva xonligida ham ro'y berdi. XIX asrning ikkinchi yarmida mustamlaka zulmi ostidagi ziyolilar o'z xalqlarini ma'rifatli qilish va ularning taraqqiyot darajasini ko'tarishga qaratilgan harakatlarni boshladilar. Qrim-tatar ma'rifatparvari bo'lgan Ismoil G'aspirali (1851–1914) butun turkiy xalqlar o'rtasida yoyilgan jadidchilik harakatining asoschisi hisoblanadi. U diniy va dunyoviy bilimlarni chuqur egallab, jahon taraqqiyoti bilan yaqindan tanishgan, bir nechta xorijiy tillarni, turli xalqlarning madaniyatini o'rgangan edi. O'zi egallagan bilimlar asosida Sharq va G'arb dunyosini taqqoslab, turkiy xalqlarning taraqqiyotga erishish yo'llarini izlaydi. Ismoil G'aspirali 1884-yilda Qrimdagi Boqchasaroyda birinchi jadid maktabiga asos soldi. U o'zi tuzgan ta'lim dasturi asosida darslik tayyorladi. Shu dastur bo'yicha 40 kunda 12 ta o'quvchining savodi chiqarildi. Bu usul «usuli savtiya» – harf tovushi usuli, ya'ni «usuli jadid» nomi bilan keng tarqaldi. Uning 1888-yilda «Rahbari muallimin yoki muallimlarga yo'ldosh» kitobi chop etildi. Unda yangi usul maktablarining ta'lim tizimi, dars o'tish va uning tashkil qilinishi, o'quv xonalarining jihozlanishi, dars jadvali, ta'tillar, imtihonlar bayon etilgan. «Jadid» so'zi arab tilidan olingan bo'lib, «yangi» degan ma'noni anglatadi. Jadidlar Rossiya imperiyasi mustamlakasi bo'lgan xalqlarni, eng avvalo, maorif tizimini

yaxshilash, ta'lim sohasini isloh qilish, yoshlarga diniy bilimlar bilan birga dunyoviy fanlarni ham o'qitish zarur deb bildilar. Turkiston o'lkasida millat istiqbolini o'ylovchi taraqqiyparvar kuchlar xalqning deyarli barcha tabaqalari – hunarmand, dehqon, savdogar, mulkdor, ulamolar orasida mavjud edi. Jadidchilik g'oyalarining keng yoyilishida «Tarjimon» gazetasi muhim o'rin tutdi. Ismoil G'aspiralining 1893-yilda Toshkent, Samarqand va Buxoroga tashrifi ma'rifatparvarlik g'oyalarining keyingi rivojiga turtki bo'ldi. 1893-yilda Buxoro amirligida birinchi yangi usul maktabi faoliyat ko'rsata boshladi. Keyinchalik bunday maktablar boshqa hududlarda ham keng tarqaldi. O'rta Osiyo jadidlari ma'rifatparvarlik yo'lida qrim ziyolilari tajribalarini o'rganish bilan birga boshqa mamlakatlardagi taraqqiyparvarlarning ilg'or g'oyalaridan ham foydalandilar. O'rta Osiyo taraqqiyparvarlik harakati ishtirokchilarining yoshi boshqa mamlakatlar jadid vakillaridan ajralib turgan. 1910-yilda ularning eng yoshi Abdulhamid Cho'lpon – 13 yoshda, eng kattasi Mahmudxo'ja Behbudiy – 36 yoshda bo'lgan. Turkistonda ma'rifatparvarlik harakatining yoyilishi bu davrdagi mustamlakachi hukumat va uning amaldorlari hamda mahalliy mutaassib va johil ruhoniylarning qarshiligiga uchradi. Shunga qaramay, jadidlar matbuot, nashirlik va teatr sohalarida faoliyatlarini davom ettirdilar. 1898-yilda Qo'qon shahrida Salohiddin domla ikkinchi jadid maktabini ochdi. 1899-yili Andijonda Shamsiddin domla va Toshkentda Mannon qori jadid maktabini ochib, ko'plab o'quvchilarning yangi usulda ta'lim olishlariga erishdilar. O'rta Osiyoda taraqqiyparvarlar rivojlangan jamiyat yaratishdek o'z g'oyalarini amalga oshirishda mutaassiblik, loqaydlik, qoloqlikka qarshi kurash olib borishga alohida ahamiyat berganlar. Ular bu vazifalarni amalga oshirishda quyidagi yo'nalishlarni ustuvor deb hisoblaganlar: o'lkada yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish, qobiliyatli yoshlarni chet elga o'qishga yuborish, turli ma'rifiy jamiyatlar va teatr truppalari tuzish, gazeta va jurnallar chop etish, xalqning ijtimoiy-siyosiy va madaniy ongini yuksaltirish yo'li bilan Turkistonda milliy demokratik davlat qurish edi. Ilg'or milliy ziyolilar faoliyatining muhim yo'nalishi yangi usul maktablari tarmog'ini kengaytirish edi. Bu maktablar bolalarning tez va oson savodxon bo'lishlarini

ta'minlabgina qolmay, balki ularda fanatizm va konservatizmdan xoli bo'lgan yangi dunyoqarashning shakllanishiga ham xizmat qilar edi. Yangi usul maktablarida ta'lim jarayonida Yevropa standartlari mezon qilib olingan edi. Arifmetika, tarix, geografiya, tabiatshunoslik asoslari singari fanlar bilan bir qatorda islom ta'limoti asoslarini o'rganishga ham katta e'tibor berilgan. Yangi darsliklar yaratish masalasi juda dolzarb bo'lib turar edi. Dastlabki paytlarda Turkistondagi yangi usul maktablarining ko'pchiligida Qozon va Orenburgda nashr etilgan darslik va o'quv qo'llanmalaridan foydalanildi. Toshkent, Buxoro, Samarqand, Andijon, Qo'qon, Xiva shaharlari jadidchilik harakati markaziga aylandi. Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari: 1) Turkistonni o'rta asrchilik, feodal qoloqlik, xurofotlardan ozod qilish; 2) «Usuli qadim»ni inkor etgan holda o'lkani, xalqni, millatni taraqqiyot yo'liga olib chiqish; 3) Milliy davlat bunyod etish; 4) Konstitutsion, parlament idora usulidagi ozod va farovon jamiyat qurish; 5) Turkiy tillarga davlat tili maqomini berish; 6) Milliy pul birligi va milliy qo'shin tuzish.

XX asr boshlariga kelib Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona vodiysi shaharlarida o'nlab jadid usulidagi maktablar ochildi. Jadidlar maktablarda yoshlarni bilimli va ma'rifatli qilib tarbiyalab, ular orqali Turkistonda mustaqil davlat barpo etish uchun milliy davlatchilik g'oyalarini ilgari surganlar. XX asr boshiga kelib Turkistonda jadid ziyolilarining butun bir avlodi, o'lka ma'naviy-ma'rifiy soha taraqqiyotiga, milliy madaniyatning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan namoyandalari vujudga keldi. Bular Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shakuriy, Saidahmad Siddiqiy-Ajziy, Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Buxoroda Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Fayzulla Xo'jayev, Farg'ona vodiysida Hamza Hakimzoda Niyoziy, Obidjon Mahmudov, Abdulhamid Cho'lpon, Is'hoqxon Ibrat, Xivada Boboaxon Salimov, Polvonniyoz hoji Yusupov va boshqalar edi. Ular vatanparvar, ma'rifatparvar, Turkiston o'lkasida jadidchilik harakatining asoschilari va rahnamolari hisoblanadi. Turkiston jadidlarini birlashtirishda «O'rta Osiyo jadidlarining otasi» deb tan olingan Mahmudxo'ja Behbudiy (1875–1919) ning xizmati katta bo'ldi. U 1875-yilning 19-yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa

qishlog'ida tug'ilgan. Dastlab Samarqand, so'ngra Buxoro madrasalarida tahsil olib, imom-xatib, qozi, keyin muftiy darajasiga ko'tarildi. Behbudiy O'rta Osiyo jadidchilik harakatining asoschisi va yo'l boshchisi edi. Turkistonda ma'rifatparvarlik harakatining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan shaxs hisoblanadi. Behbudiyning tashabbusi bilan o'z otasi sharafiga «Behbudiya kutubxonasi» deb atalgan kutubxona tashkil qilingan. O'zbek milliy teatrining shakllanishida jadidlarning o'rni katta edi. Birinchi Prezident I. Karimov «Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch» asarida: «Qachonki milliy madaniyatimizning uzviy qismi bo'lgan teatr san'ati xususida so'z borar ekan, buyuk ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudiyning: «Teatr – bu ibratxonadir», deb aytgan fikrini eslash o'rinlidir», – deb yozadi. Turkistonda 1911-yil dastlabki yozma milliy sahna asarlari yaratildi. Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush», A. Samadovning «Mahramlar», Fitratning «Bir farangi bilan buxorolik bir mudarrisning qilgan munozaralari» nomli asarlari shular jumlasidandir. Ular ichida, ayniqsa, o'zbek milliy teatri durdonasiga aylangan Behbudiyning «Padarkush» dramasi g'oyatda muhim voqelik bo'ldi. Turkistonda birinchi o'zbek milliy teatri Samarqand shahrida Mahmudxo'ja Behbudiy rahbarligida tashkil etildi. Bu truppa namoyish etilgan ilk asar ham uning «Padarkush» pyesasi edi. Hamza Hakimzoda Niyoziy 1889-yilda Qo'qon shahrida tabib oilasida tavallud topgan. Dastlab eski maktabda savod chiqarib, keyinchalik rus-tuzem maktabi va madrasada tahsil oladi. Fors, arab va rus tillarini o'rgangan Hamza Sharq adabiyotini mustaqil mutolaa qildi, olti yoshidan she'rlar yoza boshladi. Ilk devoni dunyoga kelganda u endigina 25 yoshda edi. Darsliklar yozish, maktablar ochib, nochor oila farzandlarini savodli qilishni Hamza o'z faoliyatidagi eng muhim vazifalardan biri deb biladi. U o'zi tashkil qilgan maktablarda bolalarga diniy va dunyoviy ilmlardan dars beradi. "G'ayrat" kutubxonasini ochgan. Bolalar uchun "Yengil adabiyot" "Qiroat kitobi" darsliklarini yaratgan. Yangicha shakl va mazmundagi asarlari, shuningdek, musiqashunos, rejissyor, jurnalist va pedagog sifatidagi kashfiyotlari bilan o'zbek adabiyoti, san'at va ilm-fan taraqqiyotiga munosib hissa qo'shdi. 1916-yil Qo'qon shahrida Hamza rahbarligida havaskorlar teatri tashkil etildi. Unda namoyish etilgan birinchi spektakl Hamzaning

«Zaharli hayot yoxud ishq qurbonlari» pyesasi bo'ldi. Bu pyesa o'zbek teatri shakllanishida ham, o'zbek dramaturgiyasi vujudga kelishida ham muhim ahamiyat kasb etdi. Yozuvchi, shoir, tarjimon, birinchi o'zbek romani muallifi, felyetonlar qiroli Abdulla Qodiriy (taxallusi-Julqunboy, 1894-1938) Toshkent shahrida bog`bon oilasida tug`ilgan. U musulmon va rus-tuzem maktablarida, keyinchalik diniy madrasada va Maskvadagi Adabiyot institutda ta`lim oldi. Qodiriy rus, arab, va fors tillarini yaxshi bilgan, sharq va jahon adabiyoti durdonalarini qunt bilan mutolaa qilgan. Qodiriyning hayoti va ijodi sho`rolar mustamlakasi davriga to`g`ri keldi. U boshqa jadidlar qatorida millatni tutqunlikdan ozod qilish dardi bilan yashadi va erk, ozodlik g`oyalarini o`z asarlarida jasorat bilan aks ettirdi. Yozuvchining bolaligida otasidan eshitgan xotiralari, otasi guvoh bo`lgan, boshidan o`tkazgan voqealar uning asarlari dunyoga kelishida muhim ahamiyat kasb etgan. Adibning «O`tkan kunlar», «Mebrobdan chayon» kabi romanlari ko`plab xorijiy tillarga tarjima qilingan. Abdulla Qodiriy mustamlakachilikka qarshi yozgan asarlari uchun sho`rolar hukumati tomonidan «xalq dushmani» sifatida hibsga olindi va 1938-yilda otib o`ldirildi. Uning qisqa umri davomida yaratilgan boy ijodiy merosi o'zbek adabiyotining durdonalari qatoridan joy oldi. Munavvarqori Abdurashidxonov (1878–1931) – Turkiston o`lkasida ozodlik, millat kelajagi uchun kurashgan ma`rifatparvar siyosiy arbob, jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan biri. 1904- yildan boshlab o`lkadagi ijtimoiy-siyosiy, ma`rifiy harakatlarning faol ishtirokchisi. U jadid maktablari ochilishining tashabbuskori va amaliyotchisi, milliy gazeta va jurnallar asoschisi, muharriri hamda jadid teatri targ`ibotchisi bo`lgan. Munavvarqori maktablar uchun «Adibi avval», «Adibi soniy», «Yer yuzi» kabi darsliklarni yaratdi. Dastlabki paytlarda madaniy-ma`rifiy, keyinchalik siyosiy-ijtimoiy xususiyat kasb etgan islohotchilik harakati faol ishtirokchilaridan biri Abdulla Avloniy 1878-yil 12- iyulda Toshkent shahrining Mergancha mahallasida hunarmandlar oilasida tug`ildi. U maktab va madrasada ta`lim olib, o`z zamonining ma`rifatli va chuqur bilim sohibiga aylandi. Abdulla Avloniy o`lkada ta`lim, matbuot, teatr sohalarining rivojlanishiga katta hissa qo`shib, 1907-yil «Shuhrat» gazetasiga asos soldi. O`zi tashkil

qilgan yangi usul maktabi uchun «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim», «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi darsliklarni yaratdi. Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy kabi boshqa milliy taraqqiyparvarlar ham ma'rifatparvarlik faoliyatini olib borib, yangi maktablar, xayriya jamiyatlari, kutubxona va kitob do'konlari ochdilar. 1914-yil boshlarida Abdulla Avloniy Toshkent shahrida «Turon» nomidagi teatr truppasini tashkil etdi va u sahnalashtirgan birinchi asar ham «Padarkush» pyesasi bo'ldi. 1915-yilda teatrning Turkiston shaharlari bo'ylab gastrollari zo'r muvaffaqiyat bilan o'tdi. Jadidchilik xarakatining Buxorodagi yirik vakillaridan biri - Abdurauf Fitrat (1886-1938). U 1909 yilda Istambulda nashr etilgan "Munozara" asarida Buxoro amirligi idorasiga ma'lum islohot – o'zgarish kiritish g'oyasi va "Usuli jadid" deb nomlangan yangi maorif tizimining asoslarini ilgari surdi. Fitrat butun vujudi, otash va jo'shqin yuragi bilan, ijodi va faoliyati bilan mamlakat yoshlarini rivojlangan yangi dunyo tomon safarbar etadi. Fitratning "Hind sayyohining qissasi" asari ham 1912 yilda Istambulda nashr etilgan bo'lib, bunda Buxoro amirligiga ma'lum darajada o'z e'tiroznomasini bayon etadi. Bir zamonlar ilm va din quvvati bo'lgan Buxoro, nega tanazzulga yuz tutdi? Xar kuni bir Abu Ali Ibn Sino, Farobiy va boshqalarni jahonga hadya etgan yurt nima sababdan bunchalar abgor xolga tushib qoldi? Bu qorong'u zulmatdan qutulish yo'li bormi?, -deya savollar berar ekan, javob sifatida ma'rifatni ko'rsatadi. 1906-yilda Ismoil Obidov muharrirligida ilk bor o'zbek milliy gazetasi «Taraqqiy» nashr etildi. Gazetaning birinchi soni chiqqan sana, ya'ni 27-iyun hozirda O'zbekistonda Matbuot va ommaviy axborot vositalari xodimlari kuni sifatida nishonlanadi. Jadidlarning ma'rifatparvarlik faoliyati faqatgina maktablarda emas, balki matbuotchilik faoliyati, jumladan, gazetalarning ko'plab vujudga kelishida ham ko'rindi. 1906-yilda Ismoil Obidovning muharrirligida «Taraqqiy», shu yili Munavvarqori muharrirligida «Xurshid», 1907– 1908-yillarda Abdulla Avloniy muharrirligida «Shuhrat», Ahmadjon Bektemirov muharrirligida «Osiyo» gazetolari chop etildi. Ma'rifatchilikning yangi to'lqinida 1913–1915-yillarda «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona», «El bayrog'i», «Kengash», «Ulug' Turkiston», «Turon» gazetolari, «Oyna» jurnali, 1917-yilda esa «Hurriyat», «Farg'ona

sahifasi» kabi ommaviy axborot vositalari ham paydo bo'ldi. Bu davrdagi nashrlar orasida «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg'ona» gazetalarining milliy o'zlikni anglashdagi xizmatlari katta bo'ldi. Uning ikki yillik (1914–1915) faoliyati davomida milliy ziyolilarning vatanparvar qatlamlari tomonidan millat ozodligi va ravnaqini tarannum etuvchi, xurofot kabi eski aqidaparastlikni qoralovchi ko'plab maqolalar e'lon qilindi.

XULOSA Biz ushbu maqolada mamlakatimiz xududida jadidchilik oqimining yuzaga kelishi va uning ma'rifatparvarlik soxasidagi faoliyatiga to'xtaldik. Jadidchilik harakatining ijtimoiy –siyosiy qarashlari, milliy mustaqillik va davlatchilik g'oyalari (Munavvarqori, Behbudiy, Polvonniyoz Yusupov, Fitratning dasturlari), bu boradagi amaliy harakatlari va kurashlari aloxida katta mavzudir. Xulosa qiladigan bo'lsak, jadid bobolarimiz moddiy qiyinchiliklar, g'oyaviysiyosiy tazyiqlarga qaramay millatning ma'naviy yuksalishi uchun imkoniyatlar yaratishga harakat qildilar. Tarixning murakkab, mas'uliyatli burilish davrida millatning ongini yuksaltirish, milliy iftixor tuyg'usini kuchaytirish birinchi darajali vazifalardan ekanligini anglab yetganliklari uchun ham bu boradagi barcha ishlarni o'z zimmalariga oldilar. Prezidentimiz Sh.Mirziyoev Oliy Majlisga Murojaatnomalarida aytganidek, biz jadidchilik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini o'uncha ko'p anglab yetadi.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Islom Karimov “Yuksak ma'naviyat - yengilmas kuch” Toshkent 2012.
2. Akbar Zamonov “ O'zbekiston tarixi” “Sharq “ nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Toshkent -2019.
3. Soyibjon Tillayev “ O'zbekiston tarixi” “Sharq “ nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Toshkent -2019.
4. Akbar Zamonov, Qahramon Rajabov “O'zbekiston tarixi” - G'afur G'ulom nomidagi nashriyot matbaa ijodiy uyi, Toshkent – 2017
5. Zulxumor Mirzayeva, Komil Jalilov « Ona tili va adabiyot” Toshkent - 2022